

ANATOL LESZCZYŃSKI (Warszawa)

Ekspensy kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego w 1752 r.¹

W Rzeczypospolitej szlacheckiej organizacja samorządu żydowskiego była podobna do piramidy, której fundamenty stanowiły kahały (gminy) miejskie z przykahałkami (hebr. *kehila*). Były to w owym czasie zamknięte w sobie związki administracyjne i religijne ludności żydowskiej z własnym zarządem władzy (hebr. *waad hakehila*), składającym się z starszych (seniorów) kahalnych. Nad kahałami jako średni szczebel samorządu żydowskiego znajdowały się w XVI w. prowincje bądź ziemstwa (ziemie), a po rozdrobnieniu terytorialnym administracji kahalnej po wojnach drugiej połowy XVII w. i okręgi (*medinot*, *aracot*), które obejmowały swoim zasięgiem Żydów zamieszkających w jednym lub dwóch województwach. Władze tegoż szczebla określane były jako zarząd prowincji, ziemstwa lub okręgu (hebr. *waad medina*) lub jako mały zarząd (hebr. *waad katan*). W skład zarządu wchodził starsi (seniorzy) ziemstwa lub okręgu, reprezentanci poszczególnych kahałów. Okresowe spotkania wymienionych przedstawicieli określane były jako zjazdy (kongresy), a w wielu wypadkach w źródłach polskich i hebrajskich jako sejmiki. Obradom zjazdów (sejmików) żydowskich przewodniczył marszałek. Sejmiki żydowskie zajmowały się m.in. sprawami finansowymi oraz były organem ustawodawczym dla Żydów danego ziemstwa. Na

¹ Materiały o ekspensach kahalnych publikowali: J. Goldberg i A. Wein, *Księga kahału w Działoszynie z drugiej połowy XVIII w.*, cz. II, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej cyt. Biul. ŻIH) 1965, nr 36, s. 60-79; A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej w dokumentach z XVIII w.*, *Rachunek z Jozuelem starszym kahalnym Orli za lata 1774-1775*, Biul. ŻIH 1981, nr 117, dok. 6, s. 33-36; A. Makowska, *Prywatne miasto Staszów i dobra staszowskie*, Warszawa 1981, s. 150-151, w publikacji ekspensa z 1794 r. Używane w tekście i przypisach określenie *kahał* oznacza związek ludności żydowskiej, a nie jej władze. M. Bałaban (*Ustrój kahału w Polsce XVI-XVIII w.*, *Kwartalnik poświęcony badaniom przeszłości Żydów w Polsce*, Warszawa 1912, z. 2, s. 17, 24 i 34) przez określenie *kahał* rozumiał wyłącznie władzę.

szczyście piramidy autonomii Żydów znajdował się od 1580 do 1764 r., tj. do czasu jego likwidacji, najwyższy organ samorządu żydowskiego — zarząd bądź zjazd czterech ziemstw (hebr. *waad arba aracot*). Wprawdzie w 1623 r. Żydzi litewscy po oddzieleniu się od Żydów Korony zorganizowali swój własny naczelny organ samorządowy (hebr. *waad Lite*), ale do końca istnienia centralnej władzy Żydzi Korony tradycyjnie określali swoje naczelne przedstawicielstwo jako zarząd bądź jako zjazd czterech ziemstw, mimo iż rzeczywiście w XVIII w. było w Koronie około 10 ziemstw i okręgów. W skład zjazdu czterech ziemstw wchodził delegaci (posłowie, seniorzy) poszczególnych ziemstw, okręgów i w zasadzie większych kahałów miast królewskich, tj. Krakowa, Lublina, Lwowa i Poznania. Wymienieni przedstawiciele otrzymywali przed zjazdami od sejmików żydowskich bądź przypuszczalnie od władz kahalnych instrukcje poselskie. Zasadniczymi czynnościami zjazdu czterech ziemstw jako najwyższego organu władzy i reprezentacji ludności żydowskiej było m.in. rozpatrywanie spraw finansowych, ustawodawstwo religijne i świeckie oraz interwencje u odnośnych władz. Obradom zjazdu przewodniczył marszałek, który był także przewodniczącym senioratu, składającego się z wierników, rabinów i pisarzy zjazdu.

W źródłach oznaczano naczelne władze samorządu żydowskiego *Generalnością Żydowską*, *Generalnością Synagogi Koronnej*, *Kongresem Żydów*. W pojedynczych wypadkach używano terminu *Sejm Żydowski*, lecz dotychczas tego określenia nie znaleziono w dokumentach wychodzących z kancelarii królewskiej. Analogiczna w pewnym sensie organizacja i podobne czynności, jak sejmów Rzeczypospolitej i sejmików szlacheckich, spowodowały asymilację nazewnictwa, tj. określenie żydowskich zjazdów ziemskich *sejmikami*, a waadu czterech ziemstw *sejmami żydowskimi*. W dotychczasowej literaturze prawnohistorycznej używa się jednoznacznie określenia *waad*, a w literaturze historycznej dotyczącej dziejów Żydów polskich od początku XX w. *Sejm Żydów polskich*, *Sejm Żydów Korony*, *Sejm Żydów Litwy* oraz *Sejm Czterech Ziemstw*².

Jak wspomniano, jedną z czynności sejmu żydowskiego były interwencje. Z zachowanych źródeł dowiadujemy się, że centralne władze

² M. Bałaban, *Jewriejskij siejm w Polsce ili waad Korony i siejmiki ili waady okrugow*, w: *Istorijska jewriejskogo naroda*, t. XI, Petersburg 1914; tegoż, *Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, t. III, Lwów—Warszawa—Kraków 1925, s. 169–170, 215–226, 332–344; I. Schipper, *Der cuzamensztel funem waad arba aracot* (Zestawienie o zarządzie czterech ziemstw), *Historishe Scharftn* (Pisma Historyczne), t. I, Warszawa 1929, s. 74 (w jidysz); tegoż, *Wewnętrzna organizacja Żydów w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. I, Warszawa 1932, s. 92 i nn. Termin „sejmy żydowskie” wprowadził do obiegu naukowego m. in. M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.*, Lwów 1906, s. XVIII–XIX. Obecnie przygotowuję opracowanie dotyczące nazewnictwa najwyższego organu samorządu żydowskiego w dawnej Rzeczypospolitej.

samorządu żydowskiego doskonale wiedziały, że w dawnej Rzeczypospolitej lauda sejmikowe i konstytucje sejmowe w zasadniczej mierze ustalały prawa i obowiązki ludności żydowskiej; orientowały się także o decydującym znaczeniu instrukcji poselskich w czasie obrad sejmowych. Zdawały sobie także sprawę, iż lepiej będzie zapobiec niekorzystnym postanowieniom, m.in. w sprawach gospodarczych i fiskalnych, niż czynić o wiele bardziej kosztowne starania już po ich uchwaleniu. W związku z tym przedstawiciele samorządu ludności żydowskiej (sztaidlani, syndycy) podejmowali wysiłki, aby na sejm pojechali posłowie sejmików szlacheckich przychylnie usposobieni wobec Żydów³.

Działalność sejmów Żydów Korony i Litwy oraz udział Żydów w pozakulisowej działalności w wyborach do sejmu walnego omówił Izaak Lewin. Wymieniony autor opublikował teksty odnośnych uchwał, a całokształt wykonywanych czynności określił „jako czynny udział Żydów w wyborach do sejmu”, co jego zdaniem było jedną z licznych osobliwości życia sejmowego Rzeczypospolitej szlacheckiej⁴. Lewin ustalił na podstawie opublikowanych materiałów źródłowych pochodzących z kronik kahałnych wydatki sejmikowe (hebr. *hocaot sejmiks*) kahałów ziemstwa poznańsko-kaliskiego i kahału opatowskiego. W sprawie wydatków gminy opatowskiej wspomniany autor powołał się na pracę E. N. Frenka, który podał ogólnikowe brzmienie kilku pozycji dotyczących wypłat marszałkowi, wicemarszałkom, pisarzom, dwóm deputatom (posłom), sługom marszałka, obrońcom w komisji oraz „panom” uczestnikom sejmików⁵.

³ Najwięcej uchwał zachowało się o Żydach Litwy. W 1623 r. zebrani po raz pierwszy na zjeździe w Brześciu delegaci kahałów brzeskiego, grodzieńskiego i pińskiego, na którym oddzielili się od Żydów Korony, zalecili wymienionym kahałom interesować się przebiegiem obrad sejmików poselskich, aby *nie ustawiły czego nowego, co by nam było bolesnym kolcem*, *Pinkas hamedina o Pinkas waad hakehillot bimdinat Lite* (Pinkas ziemski lub Pinkas Sejmu naczelných gmin litewskich), Berlin 1925, opr. w jęz. hebrajskim S. Dubnow, uchwała nr 10; I. Lewin, *Udział Żydów w wyborach sejmowych w dawnej Polsce*, w: tegoż, *Z historii i tradycji, szkice z dziejów kultury żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 38. Zob. uchwały nr 111, s. 41; nr 147, s. 42 i nr 162, s. 46; W uchwale z 1670 r. jest wzmianka o tym, że *szlachta jest zachłanna na pieniądze żydowskie*, ibidem, nr 654, s. 45. Zob. także uchwałę Sejmu Żydów Korony z 1627 r., ibidem, s. 47 oraz inne.

⁴ I. Lewin, o.c., s. 35, 37.

⁵ E. N. Frenk, *Haironim we'hajehudim be Polin* (Mieszczanie i Żydzi w Polsce), Warszawa 1921, s. 48, cyt. za I. Lewinem, o.c., s. 43-44. Z powodu trudności uzyskania tej publikacji nie zweryfikowano podanych informacji. Pierwsza wzmianka o Żydach opatowskich pochodzi z 29 V 1571 r. Jest to wydany w Warszawie przywilej Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zezwalający Żydom na prowadzenie działalności gospodarczej (wyszynk napojów alkoholowych, sprzedaż towarów w domach, w Rynku i w kramnicach); dokument oblatowano w 1646 r. do sandomierskiej księgi grodzkiej relationum inductarum nr 12, s. 257, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), zniszczonej w czasie II wojny światowej. Źródło podał J. Bursztyn, *Żydzi opatowscy na przetomie XVII i XVIII w.*,

Należy wyjaśnić, że w porównaniu z innymi gminami sytuacja kahału w Opatowie była szczególna, bo w tym mieście obradował sejmik województwa sandomierskiego, gdzie dokonywano m.in. do 1717 r. wyboru sześciu, a następnie siedmiu posłów⁶. Josef Bursztyn, autor pracy o Żydach Opatowa, słusznie wspominał o tej szczególnej sytuacji, stwierdzając, że sejmiki w Opatowie były „istną plagą” dla ludności żydowskiej. Władze kahalne, chcąc zapobiec napadom służby marszałkowskiej na domy i mienie Żydów, musiały dawać dary w gotówce i w naturze marszałkowi sejmikowemu, jego pomocnikom oraz służbie⁷. Przypuszczalnie datki były niekiedy mało skuteczne, o czym świadczy cytowany przez E. N. Frenka i J. Bursztyna następujący wpis do pinkasu opatowskiego: *Wypłaciliśmy urzędnikowi [kahalnemu] na wydatki do Sandomierza, aby zaprotestować przeciwko rabunkowi służby marszałkowskiej w domach żydowskich*⁸.

praca magisterska napisana na Uniwersytecie Warszawskim ok. 1932 r., L. Alb. 30735, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego nr 8, s. 5 i 30. J. Bursztyn wykorzystał m. in. przechowywany do II wojny światowej w Bibliotece Judaistycznej przy Wielkiej Synagodze w Warszawie (obecny gmach Żydowskiego Instytutu Historycznego) odpis hebrajskiej kroniki (pinkasu) kahału opatowskiego, prowadzonej od 1664 r. O pojawieniu się Żydów w Opatowie na przełomie XVI i XVII w. pisze F. Kiryk, *Opatów XIII-XVI w.*, Studia Historyczne R. XXVII, 1984, z. 2, s. 185. W połowie XVII w. władzom kahału opatowskiego podlegały przykahałki w Sandomierzu, Kolbuszowej, Tarłowie, Ożarowie, Baranowie, Mielcu, Ostrowcu, Sokołowie, Dzikowie, Rudnikach, Iwanowie i Cmielowie, J. Bursztyn, o.c., s. 7. W 1634 r. nastąpił podział miasta na część katolicką i żydowską (Jewriejskaja Encyklopedija — dalej cyt. J. Enc. — t. XII, Petersburg, b.r.w., s. 98-99). Na wniosek władz kahalnych Sejm Żydów Korony postanowił w 1687 r. na zjeździe w Jarosławiu, że w gminie opatowskiej nie wolno osiedlać się Żydom bez zezwolenia jej władz. Podobne uprawnienia posiadały władze 4 kahałów: Krakowa, Lublina, Lwowa i Poznania (J. Enc. t. XII, s. 98-99). Wymienione postanowienie włączył I. Halperin do odtworzonej pracy o symbolicznej nazwie *Pinkas Waad Arba Aracot* (z hebr. Kronika Sejmu Czterech Ziemstw), Jerusalem 1945, Acta Congressus Generalis Judeorum Poloniae (1520-1764) wpis 433, s. 206, praca w jęz. hebrajskim, aneksy w jęz. polskim, niemieckim i po łacinie. W 1765 r. zamieszkiwało w Opatowie 1675, a we wsiach podległych władzom kahału opatowskiego 359 Żydów. W mieście Żydzi byli rzemieślnikami, kupcami, arendarzami i szynkarzami. Żydzi wiejscy zajmowali się przeważnie arendami i szynkarstwem, *Rewizja miasta Opatowa contiquitatibus parochialnych wsiów do tegoż kahału opatowskiego należących spisana 1755 r.* (zniszczona w AGAD), według J. Bursztyna, o.c., s. 13. W dniach 16 i 17 IV 1933 r. odbyła się w Opatowie sesja popularnonaukowa „700-lecie nadania praw miejskich dla Opatowa”. Zob. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Historycznego, Warszawa 1984, nr 50, s. 21-24.

⁶ H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Prawo-praktyka-teoria-programy*, Poznań 1966, tab. 1, s. 64.

⁷ J. Bursztyn, o.c., s. 9.

⁸ Ibidem; E. N. Frenk, o.c., s. 43, można sądzić, że autor korzystał z pinkasu opatowskiego; I. Iewin, o.c., s. 61.

[W źródłach znaleziono kilka dokumentów o stosunku uczestników sejmiku opatowskiego do ludności żydowskiej. Instrukcje poselskie województwa sandomierskiego z lat 1677 i 1685 wyrażały postulaty, aby pogłówne żydowskie było płacone w dobrej monecie⁹. Lauda sejmikowe z 1701 r. skierowane były przeciw zatwierdzonemu przez królów przywilejom Żydów sandomierskich¹⁰ oraz niesłusznie nałożyły na ludność żydowską województwa sandomierskiego podatek w wysokości 30 000 złp.¹¹ W 1717 r. władze kahału opatowskiego skarżyły się w liście do Sejmu Żydów Korony, że osiedlanie się w mieście nowych Żydów jest dla nich ciężarem, bo wywołuje *niezadowolenie wielkich panów, którzy tu przybywają na sejmiki*¹².

O wiele dokładniejsze dane o ekspensach kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie od informacji podanych przez E. N. Frenka zawiera przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych sprawozdanie finansowe z lat 1752/1753¹³. Jest to poszyt składający się z 14 kart, oprawiony w papierowe okładki z napisem *Kalkulacyja kahalna Opatowa pro anno 1751*¹⁴, którego data nie jest zgodna z treścią zawartych wewnątrz dokumentów. Pierwszą część poszywu (21 stron) stanowią *Ekspensy kahalne starszych synagogi*¹⁵ opatowskiej, tak na podatek ko-

⁹ Biblioteka Ordynacji Krasińskich w Warszawie, rękopis nr 393, s. 282 i nn. (zniszczony w czasie II wojny światowej); cyt. za R. Rybarskim, *Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 219.

¹⁰ ADAD, Sigillaty 15, k. 47v. (s. 92); M. Horn, *Regesty dokumentów i excerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697 - 1795*, t. I, Czasy saskie (1697 - 1763), Wrocław 1934, reg. 4, s. 3.

¹¹ Dowiadujemy się o tym z listu Augusta II wydanego 9 II 1702 r. w Warszawie, Archiwum Państwowe w Lublinie, Lubelska księga grodzka 185/21343, s. 506. Król uchylił nałożony wbrew prawu podatek, powołując się na konstytucję Sejmu Walnego z 1661 r., Volumina legum, t. IV, fol. 400, s. 897.

¹² Sejm Żydów Korony w odpowiedzi na list postanowił we czwartek 26 Elul (hebr. nazwa miesiąca, przypadającego na sierpień-wrzesień) 477 r. (jest to rok żydowski podany w skróconej formie, według tzw. „małej rachuby”. Zgodnie z kalendarzem żydowskim według „dużej rachuby” był to rok 5477, a zgodnie z kalendarzem gregoriańskim 1717 r.), by nikt z Żydów nie osiedlał się w Opatowie bez zgody władz kahalnych, J. Bursztyn, o.c., s. 11. Z powyższego wynika, że sejm powtórzył uchwałę z 1687 r. Zob. przyp. 5. Wspomnianej uchwały nie znaleziono pod datą 1717 r. w pracy I. Halperina, o.c.

¹³ AGAD, Akta Gospodarcze Wilanów, Administracja Dóbr Opatowskich (dalej cyt. ADO), I/109.

¹⁴ W dolnej części okładki jest napis: *Przykazuję surowo pod sztrafem wielkim przeszłym starszym, aby mi przeszłą kalkulacyję pro anno Domini 1751 oddali z tych ziem*. Poszyw znajduje się w obwolicie z szarego papieru z napisem *Numero 20. Rachunki z kahału sztuk 6 od 1753 do 1789 r.* Ułożone w obwolicie dokumenty są kolejno numerowane.

¹⁵ W ten sposób określano w XVII i XVIII w. kahał jako zamknięty w sobie związek religijny i administracyjny ludności żydowskiej. Zob. przyp. 1. *General-*

ronny i meliorację, jako też na prowizję szlachecką i duchowną i inne ekspensy od miesiąca maja 1752 do 1753 [roku], a część drugą (s. 22) — percepty kahalne za wspomniany okres¹⁶.

Ekspensy kahalne były wpisywane do pionowych rubryk za każdy poszczególny miesiąc. Z jednolitego charakteru pisma wynika, iż pisarz Stanisław (?) Kochański przepisywał miesięczne wydatki przypuszczalnie z raptularza¹⁷. Miesięczny okres sprawozdania wynikał z tradycyjnej organizacji władz kahalnych, według której starsi zarządu (seniorzy) obejmowali kolejno przewodnictwo na okres jednego miesiąca. Senior *mensis* w czasie swojej kadencji był najważniejszą osobą w kahale i odpowiadał m. in. za całokształt spraw finansowych¹⁸. Roczny okres ob-rachunkowy stosowano we wszystkich gminach; był on związany z roczną kadencją władz kahalnych, do których wybory odbywały się prze-ważnie w kwietniu, w pierwszy dzień tzw. wolnych świąt Wielkanoc-nych (hebr. *Pesach*¹⁹). Po złożeniu sprawozdania przez ustępujące władze, nowo wybrany zarząd przystępował do urzędowania. Ekspensy apro-bował właściciel miasta Opatowa, wojewoda lubelski Antoni Lubomirski, co było m. in. przejawem ścisłej kontroli nad podległymi mu Żydami²⁰.

nością *Synagogi Koronnej* określano także Sejm Żydów Korony, Biblioteka Czar-toryskich Muzeum Narodowego w Krakowie, rękopis 1079, s. 275, dyspartymen-t głównego żydowskiego ordynaryjnego na 1756 r.

¹⁶ Dochody kahału opatowskiego wynosiły 29 754 złp, a wydatki 29 252 złp 12 gr, ADO, I/109, s. 21 - 22.

¹⁷ J. Goldberg, A. Wein (o.c., s. 59) podają, że księgowość kahału w Działoszynie prowadzona była zgodnie z zasadami ówczesnej podwójnej księgowości, a pinkas spełniał rolę księgi pomocniczej, do której wpisywano miesięczne rozli-czenia seniorów. Można przypuszczać, że w ten sposób postępowano też w kahale opatowskim. Zob. przyp. 8.

¹⁸ Zob. M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska*, t. III, s. 188 - 189. W ka-hale opatowskim było 3 seniorów, którzy w latach 1752 - 1753 pełnili kolejno co miesiąc funkcje seniorów, ADO, I/109, s. 7 - 11.

¹⁹ Święto obchodzone na pamiątkę wyjścia Żydów z niewoli egipskiej; trwa ono w Izraelu 7, a w diasporze 8 dni. Dnie świąt od 3 do 6 nie są tak uroczyste obchodzone, jak dni pierwsze i ostatnie, podczas których obowiązuje zakaz pracy. Podobnie jak w pozostałe dni świąteczne Żydzi mieli wówczas spożywać prażony chleb, macę. O wyborach kahalnych pisze M. Bałaban, *Historia i lite-ratura żydowska*, s. 191.

²⁰ Początek kontroli władzy dominialnej wielu szczebli nad samorządem ży-dowskim związany był z trudną sytuacją ekonomiczną Żydów po wojnach w drugiej połowie XVII i początkach XVIII w., a także z okresem anarchii sas-kiej oraz narastaniem napięć społecznych wewnątrz kahałów. Zob. I. Schipper, *Wewnętrzna organizacja Żydów*, t. I, s. 99 i n. Nie bez wpływu na trudną i kon-fliktową sytuację w kahalach był także w okresie saskim upadek autorytetu władzy krajowej. Pierwsza informacja o kontroli władzy dominialnej nad samorządem Żydów Opatowa zawarta jest w rejestrze długów kahalnych z lat 1715 - 1723, ADO, I/108, s. 14 - 19. J. Bursztyn, o.c., s. 16 - 18. Zob. Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich w XVII - XIX wieku, wydali B. Baranowski,

Pierwszy wydatek kahału opatowskiego na sejmik został zapisany we wrześniu 1752 r. w czasie kadencji seniora mensis Nissona^a Wigdorowicza. Oto jego treść: *Ekspensa do Kolbuszowej²¹ dla listów protekcyi od J[asnie] O[świeconego] księcia Jegomości p[ana] N[aszego] M[iłościwego] D[obrodzieja Antoniego Lubomirskiego] na sejmik i Jegomości panu sekretarzowi cukier i kawę, ekspens na furę i inne ekspensa uczyni zł[p] 152.*

W tymże miesiącu władze kahalne (syndyk) przekazały za pośrednictwem gubernatorów (administratorów) opatowskich poszczególnym dygnitarzom, w tym właścicielowi miasta, urzędnikom ziemskim, oficerom, żołnierzom, straży marszałkowskiej i sługom w formie prezentów i gotówki dary na sumę około 921 złp, co stanowiło 33⁰/₁₀₀ ogółu ekspensów miesięcznych. Swojego rodzaju prezentem było także pokrywanie przez Żydów strat wynikłych na skutek spadku wartości pieniądza. Za prace związane z sejmikiem otrzymali po 6 złp Żydzi — szkolnik²² Abel i Józef, których zakres działania nie jest dotychczas znany. Jak wynika z wpisu do poziomej rubryki, ekspensy były przeznaczone na „sejmik poselski”, który mógł się odbyć w Opatowie we wrześniu. Cho wybrani posłowie musieli wyjechać na sejm do Grodna, który rozpoczął się w początkach października 1752 r. Wprawdzie tytuł wspomnianej poziomej rubryki dotyczył ekspensów sejmikowych, to przecież w końcowej części miesięcznego sprawozdania wpisano wydatki na potrzeby kahału opatowskiego.

W październiku za kadencji kolejnego seniora mensis Dawidka (Dawida) Lewkowicza władze kahału opatowskiego wypłaciły w 1752 r. tytułem ekspensów sejmikowych 611 złp 24 gr, co stanowiło 67,5⁰/₁₀₀ ogółu wydatków miesięcznych. Wydatki październikowe na sejmik opatowski nie zostały uwidocznione, tak jak we wrześniu, w poziomej rubryce, a o ich charakterze dowiadujemy się już z pierwszego wpisu dotyczącego wypłat „chłopcem” gubernatorów. Były to więc wydatki w dalszym ciągu związane z sejmikiem poselskim (deputackim) oraz gospodarczym, na którym mogły być omawiane sprawy związane z ludnością żydowską. W porównaniu z ekspensami wrześniowymi, w październiku wśród odbiorców prezentów Żydów Opatowa znajduje się mniej dygni-

J. Bartyś, A. Keckowa i J. Leskiewicz, t. I, Wrocław 1958. W zbiorze są dokumenty dotyczące dóbr opatowskich, w tym także o ludności żydowskiej (poz. 83, 85, 89, 91, 95, 96, 102 i 104).

²¹ Własność Lubomirskich.

²² Urzędnik kahalny (hebr. szames) zapalał świece w bóżnicy, wzywał na modły do świątyni, zapraszał współwyznawców na śluby i na tradycyjny znany z Biblii akt obrzezania noworodka płci męskiej w ósmym dniu po jego urodzeniu (akt ten uważa się w judaizmie za symbol więzi człowieka z Bogiem i jego przynależności do narodu żydowskiego); był także woźnym sądu kahalnego.

tarzy, natomiast większe były wydatki na służbę i dla żołnierzy; prezenty otrzymała także administracja opatowska. Podobnie jak we wrześniu, w końcowej części wydatków październikowych wpisano ekspensy jako wydatki wewnętrzne kahału bądź inne wydatki gminne.

Z powodu różnorodnych i nieprecyzyjnych wpisów świadczących o charakterze wydatków trudno dokładnie ustalić ekspensy kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego w 1752 r. Można jednak orientacyjnie stwierdzić, że wynosiły one 1684 złp i 24 gr, co stanowiło 5,6% wydatków rocznych²³. Na tenże sejmik wnosili opłaty Żydzi województwa sandomierskiego. W ekspensach „ziemstwa” sandomierskiego²⁴ na 1754 r. czytamy: *Ekspens roczny na sejmik opatowski 400 zł[p]*²⁵. Wyplaconą prowizję aprobował wojewoda sandomierski Jan Wielopolski, który we wrześniu 1752 r. otrzymał jako ekspens sejmikowy od władz kahału opatowskiego prezent o wartości 42 złp. Aprobata ekspensów kahału opatowskiego i „ziemstwa” sandomierskiego na sejmiki szlacheckie województwa opatowskiego przez zwierzchników Żydów, jakimi byli na swoim terenie wojewoda sandomierski i właściciel Opatowa (wojewoda lubelski), potwierdzała legalność tychże wypłat.

Ekspensy kahału opatowskiego z 1752 r. są dokumentem świadczącym o mało dotychczas znanym czynniku kształtującym położenie prawne ludności żydowskiej w mieście gminnym, w którym odbywały się sejmiki szlacheckie. W znacznym stopniu rozszerzają one informacje podane przez E. N. Frenka i I. Lewina. Ten ostatni wydatki sejmikowe ograniczył w zasadzie do tych, które służyły urabianiu przychylniej opinii posłów wobec spraw żydowskich. Nie zwrócił uwagi na to, że część ekspensów kahału opatowskiego przeznaczano na zapewnienie bezpieczeństwa Żydów w czasie trwania obrad sejmików szlacheckich. Wspomniane źródło potwierdza także wniosek J. Bursztyna o trudnej i szczególnej

²³ Zob. przyp. 16.

²⁴ Dotychczas znane było ziemstwo krakowsko-sandomierskie, które skupiało Żydów tychże województw, część Kujaw i Łęczycy oraz kilku miast województwa ruskiego i bełzkiego. Sejmiki wymienionego ziemstwa odbywały się m. in. w Stopnicy (Stupnicy), M. Bałaban, *Historia*, s. 218. W pewnym sensie próbę utworzenia nowego ziemstwa Żydów województwa sandomierskiego może potwierdzać wydanie, przez komisarzy wojewody 6 IX 1754 r. w Stopnicy, dyspozycji, która miała regulować w zasadniczej mierze całokształt życia ekonomicznego i kahalnego Żydów tegoż ziemstwa. Dyspozycję aprobował 13 IX 1754 r. wojewoda sandomierski Jan Wielopolski, Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu (dalej cyt. BOW), rękopis 303, s. 225. Fragment tejże dyspozycji (§ 13) opublikował I. Halperin (o.c., aneks 75, s. LXXIV), który mylnie podał nr rękopisu (300). Istnienie nadal ziemstwa krakowsko-sandomierskiego potwierdza jednak uniwersał podskarbiego wielkiego koronnego Karola Odrowąża Siedlnickiego wydany 10 III 1758 r. w Konstantynowie, zakazujący m. in. marszałkowi i seniorom tegoż ziemstwa nakładania nowych podatków, ADO, I/42, bez paginacji.

²⁵ Prowizję zatwierdził „kongres” (sejmik) żydowski 6 IX 1754 r. w Stopnicy, BOW, rękopis 303, s. 223.

sytuacji ludności żydowskiej Opatowa; Żydzi, aby sprostac różnym ekspensom, zapożyczali się i pozostawali w długach ²⁶.

W tym stanie rzeczy celowe wydaje się opublikowanie fragmentu ekspensów kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego z 1752 r. Źródło przytaczamy w brzmieniu dosłownym, dostosowując jedynie pisownię do obecnych zasad, obowiązujących przy publikacji źródeł nowożytnych.

Ekspensy w sejmik poselski przez ręce Ichmościów panów gubernatorów]	Złote [polskie]	Grosze
Chłopcóm gotowych pieniędzy czer [wonych] zł[otych] 10	180	—
Także chłopcom butów par 15	78	—
Chustki chłopcom marszałko[wskim] i żołnierzom od Jaśnie Wielmożnego Jegomości pana kasztelana [sandomierskiego Antoniego Ossolińskiego] i sługom od Jaśnie Wielmożnego Jegomości pana wojewody sandomierskiego [Jana Wielopolskiego]	41	—
Dla Jaśnie Wielmożnego pana wojewody sandomierskiego [Jana Wielopolskiego] prezent cukier, kawa, cytryn pomarańczowych (s.), biskoptów uczyni	42	—
Jaśnie Wielmożnemu Jegomości panu kasztelanowi sandomierskiemu [Antoniemu Ossolińskiemu] prezent cukier, kawa, cytryn pomarańczowych	35	—
Jaśnie Wielmożnemu Jegomości panu kasztelanowi radomskiemu [Stanisławowi Kochanowskiemu] prezent cukier, kawa	13	10
Wielmożnemu Jegomości panu Niemierzycowi cukier, kawa	9	10
Wielmożnemu Jegomości panu podwojewodzie mu cukier, kawa	8	16
Jegomości panu marszałkowi sejmikowemu cukier, kawa	14	20
Jaśnie panu porucznikowi i Jaśnie panu chorążemu cukier, kawa	8	20
Jegomości panu Moszyńskiemu cukier, kawa	9	20
Jegomości panu sędziemu opoczyńskiemu cukier, kawa	8	20
Jegomości panu sędziemu radomskiemu cukier, kawa	9	5
Jegomości panu Rumerowi cukier, kawa	9	15
Jegomości panu Czarnkowi cukier, kawa	7	—
Jegomości panu komisarzowi Jaśnie Oświeconego pana wojewody sandom[ierskiego Jana Wielopolskiego] cukier, kawa	9	—
Jegomości panu marszałkowi wojewody sandom[ierskiego Jana Wielopolskiego] cukier, kawa	8	10
Jegomości panu podskarbiemu wojewody sandom[ierskiego Jana Wielopolskiego] cukier, kawa	9	—
W[ielmożnemu] Jegomości panu Tymińskiemu sędziemu cukier, kawa	9	10
Wielmożnemu Jegomości Kochanowskiemu cukier i kawa	6	—

²⁶ Z rejestru długów z 1715–1723 r. różnym osobom stwierdzonych w czasie kontroli władz ustalono, że zadłużenie kahału opatowskiego wynosiło 152 680 złp, ADO, I/108, s. 14–19. W źródłach znaleziono fragmentaryczną informację o ekspensach „sejmikowych” w latach 1759–1760 na sumę 261 złp 17 gr, ibidem, I/114, s. 11.

Ekspensy w sejmik poselski przez ręce Ichmościów panów gubernatorów]	Złote polskie	Grosze
Podczas sejmiku strata na czerwienicach na monetę dla Jaśnie Wielmożnego Jegomości pana kasztelana sandomierskiego [Antoniego Ossolińskiego] zł[p]	36	—
Żołnierzom Jaśnie Wielmożnego Jegomości kasztelana, którzy na załodze byli podczas sejmiku gotowizny czerw[onych] złotych uczyni	36	—
Ichmościowie panowie oficerowie wzięli taśmy do szpady u szmuklerza ze złotem i srebrem robione zł[p]	64	—
Chłopcom sejmikowym i żołnierzom mięsa, chleba i insze ekspensa przez szkolników tutejszych, dane według rejestów ich ²⁷	32	6
Jegomości panu porucznikowi Jaśnie Wielmożnego Jegomości pana kasztelana sandomierskiego [Antoniego Ossolińskiego] płótina holenderskiego łokci 30	54	—
Mięsa dla Ichmościów panów gubernatorów według zwyczaju zł[p]	11	13
Ichmościom panom ekonomowi i Jaśnie panu Jagmińskiemu cukier podczas sejmiku	6	—
J[asnie] O[świeconemu] księciu Jegomości p[anu] N[aszemu] M[iłościwemu] D[obrodziejowi] Antoniemu Lubomirskiemu przejeżdżając do Warszawy prezent cukier, kawa, cytryny, pomarańcze	38	—
Podczas sejmiku pokojowemu Jaśnie Wielmożnego Jegomości pana wojewody sandomierskiego [Jana Wielopolskiego] butów parę dobrych, meszty	11	24
Na ten czas prezent Wielmożnemu Jegomości panu miecznikowi i dworzanom prezent	18	28
Drew na kuchnię	3	15
Strata na złocie na zmienienie czerwienców 50 na monetę dworowi J[asnie] O[świeconego] księcia Jegomości p[ana] n[aszego] M[iłościwego] D[obrodzieja] Antoniego Lubomirskiego]	63	—
Item na kuchnię, drobiazgi i miód dla ułanów	12	—
Od koni Jegomości panu Sebastyańskiemu tynf[ów] 8 szostaków 2	11	8
Mejerowi ^b , podkantorowi ²⁸ salarium zatrzymane zł[p]	22	14
Na ekspens w tym miesiącu dla szpitalnych ²⁹ , według zwyczaju, kiedy starszego szpitalnego nie masz, przez wiernego ręce	54	—
Na wesele Ickowi szkolnikowi według zwyczaju	3	24
Na budynek szkoły ³⁰ i bóżnicy białogłowskiej c... ^c przez dwóch do tych pieniędzy naznaczonych	22	—
Kantorowi salarium	18	—

²⁷ Jest to dowód o mało znanej dotychczas działalności finansowej szkolników. Zob. przyp. 22.

²⁸ Urzędnik kahalny, który tak jak i kantor prowadził modły w bóżnicy w sobotę i święta.

²⁹ W dawnej Rzeczypospolitej w ten sposób oznaczano przytułki dla ubogich. W kahale opatowskim było 4 szpitalnych, J. Bursztyn, o.c., s. 20-22, autor nie podał daty. Zob. S. Fr. Gajerski, *Szpitalne żydowskie na Rusi Czerwonej w XVI-XVIII w.*, Biul. ŻIH 1972, nr 112, s. 25-33.

³⁰ Synonim bóżnicy. Wynikało to z faktu, że w bóżnicach bractwa religijne studiowały (nauczały tak jak w szkole) Biblię, Misznę (zawiera ona rozwinięcie biblijnych praw norm obyczajowych), Gemarę (stanowi zbiór komentarzy i objaśnień uzupełniających Misznę), psalmy itp.

Ekspensy w sejmik poselski przez ręce Ichmościów panów guberna[torów]	Złote polskie	Grosze
Strażnikowi Manesowi czer[wonych] zł[otych] 1 tyńf[ów] 3 facit	21	24
Basiście salarium czer[wonych] zł[otych] 1	18	—
Kierkuckiemu salarium	8	—
Ekspens pachółkom przy wybieraniu sympli ³¹	3	—
Burmistrzom na reperację mostów zł[p]	9	—
Od fury do Zochcina ³²	—	26
Szkołnikowi Ablowi ^d za fatywę jego podczas sejmiku	6	—
Józefowi ^e także za pracę podczas sejmiku	6	—
Strażnikom za pracę ich podczas sejmiku	4	—
Ubogim Żydom i katolikom	56	—
Żydowi kierkuckiemu ³³ salarium	4	—
Od fury z krawcami do Baranowa ³⁴	5	6
Summa sumarum	3078 zł[p] 14 [gr] ³⁵	
Calculat	A[ntoni] L[ubomirski]	
Stanisław (?) Kochański	w[ojewoda] l[ubelski]	

* W tekście Nassona; ^b w tekście Majerowi; ^{e-e} nie odczytano dopisanego z boku słowa; ^d w tekście Abusiowi;
^e w tekście Hayzeffa.

Ekspens w miesiącu oktobris 1752 r. przy rezydencji Dawidka (Dawida) Lewkowicza	Złote [polskie]	Grosze
W sejmik deputacki i gospodarski chłopcom przy Ichmościach p[anach] gubernatorach czer[wonych] zł[otych] 10	180	—
Jegomości panu porucznikowi od Jaśnie Wielmożności Jegomości pana kasztelana sandom[jerskiego] Antoniego Ossolińskiego] gotowizna	36	—
Chustki chłopcom i underoficyjerom od żołnierzy	46	—
Jaśnie panu porucznikowi papieru liber 2	1	6
Item Jegomości panu chorążemu	1	5
Tabaki lawendowej Jaśnie panu porucznikowi	2	—
Doboszowi skórę na bęben	1	22
... ^a uliares i karty co brali żołnierze	2	—
Tabakierok 2 u zięcia krako ... ^b skiego za tyńfów 4	5	6
Jaśnie Wielmożemu Jegomości panu kasztelanowi [sandomierskiemu Antoniemu Ossolińskiemu] na sejmik prezent cukier, kawa, cytryny	30	—
Jaśnie panu porucznikowi główkę cukru	4	20
Butów chłopcom par 9 uczyni zł[p] 30 ^c	45	—
Straty na czerwonych złotych zmienić (s.) za monetę Jaśnie panu mar- szałkowi od chłopców	1	9
Tutionu i tabaki dla żołnierzy i innych zł[p]	3	19
Jaśnie Wielmożnemu Jegomości panu regentowi koron[nemu] prezent cukier, kawa	10	11

³¹ Wewnętrzny podatek kahalny, który w Opatowie za lata 1752-1753 łącz-
nie z remanentem za „przeszły rok” wynosił 14 138 złp 17 gr, ADO, I/109, s. 21.
Zob. przyp. 16.

³² Wieś w pobliżu Opatowa.

³³ Przypuszczalnie chodzi o strażnika cmentarnego.

³⁴ Miasto prywatne, siedziba przykahału podległego władzom kahału opatow-
skiego. Zob. przyp. 5.

³⁵ Jest to ogólna suma wydatków we wrześniu.

Ekspens w miesiącu oktobris 1752 r. przy rezydencji Dawidka (Dawida) Lewkowicza	Złote [polskie]	Grosze
Jegomości panu Jagmińskiemu podczas sejmiku mięsa, ryb, piwa pół antałek uczyni zł[p] 4 gr 19 ^a	11	20
Straty na zmienieniu złota podczas sejmiku i żołnierzom i inne ekspensa na żołnierzów	30	26
Taśmy co brali oficyjerowie u szmuklerzów	56	—
Za tution i tabakę podczas kiedy J[aśnie] O[świecony] książę J[ego- gomość] pan N[asz] M[iłościwy] D[obrodziej Antoni Lubomirski] był w Opatowie zł[p]	2	—
Jegomości panu Rumerowi ^e podczas sejmiku podarunek parę butów	6	15
Jegomości panu ekonomowi podczas sejmiku główkę cukru i kawy	9	15
Słudze Jaśnie pana ekonoma podczas sejmiku za fatywę parę butów	4	—
Słudze Jaśnie pana Jagmińskiego podczas sejmiku za fatywę parę butów	5	6
Za kwitem [starszego] ziemskiego na pogłównne koron[ne] ³⁶	20	—
Posłańcowi z listami od Jegomości pana marszałka sejmikowego	3	—
Jegomości księdzu prokuratorowi opat[owskiemu] prowizyi zł[p]	60	—
Kierkuckiemu salarium	4	—
Strażnikowi ³⁷ Manesowi ^f na święta i za fatywę	2	18
Posłańcowi do sądu dla kantora	1	22
Na małe ekspensa drobne w sejmik i ubogim	18	—
Strażnikom Szmerki (s.) i Manesowi na kuczki ³⁸	4	13
Szkolnikowi Ablowi na święta i za fatywę przez sejmik	10	—
Także szkolnikowi Józefowi	10	—
Rzeźnikowi za mięso, co brali na kuchnię J[aśnie] O[świeconego] księcia M[iłościwego] J[egomości] p[ana] N[aszego] D[obrodzieja Anto- niego Lubomirskiego]	4	—
Rabinowi za kazanie według zwyczaju	18	—
Kantorowi na salarium	54	—
Na ubogich Żydów i katolików jak są specyfikowani w księgach	31	25
Od fury kilka razy do Zochcina	2	17
Korzenie, należące za przeszły rok Jegomości księdzu kaznodzieji ³⁹	10	20

³⁶ W 1691 r. kahał wpłacił po raz pierwszy bezpośrednio (a nie przez ziemstwo) do Skarbu Koronnego tytułem pogłównego za sierpień tegoż roku 2000 złp. Archiwum Skarbu Koronnego (ASK) VI, sygn. 24, s. 443. W ekspensach za sierpień 1752 r. czytamy: *pogłównne koronne ziemskim za przeszły rok zatrzymane 1393 złp 16 gr, ADO, I/109, s. 8.*

³⁷ Strażnik czuwał w nocy nad bezpieczeństwem kahału.

³⁸ Święto (hebr. *sukkot*), które przypada we wrześniu lub październiku. Upamiętnia ono namioty (szalasy), w których mieszkali Żydzi na pustyni po wyjściu z niewoli egipskiej. Święto trwa 7 dni, pierwsze i dwa ostatnie są uroczyste i obowiązuje zakaz pracy, a pozostałe są wolnymi. W tym czasie, tak jak we dnie uroczyste, obowiązuje nakaz spożywania posiłków w „kuczce” (szalasie).

³⁹ O powinnościach Żydów na rzecz duchowieństwa katolickiego pisał A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r. (Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne)*, Wrocław 1980, s. 74–75. Władze kahału opatowskiego opłacały w złp księży: oficjałów sandomierskich (1088), kapituły opatowskiej (800), w Brzozowej (700), w Łagowie (350) oraz płaciły pomniejsze sumy księżom w Ćmielowie, Staszowie i Kielcach, Borzęcinie, ADO, I/109, s. 26, ekspensy od 24 VI 1759 do 1 V 1760 r.

Ekspens w miesiącu oktobris 1752 r. przy rezydencji Dawidka (Dawida) Lewkowicza	Złote [polskie]	Grosze
Za kociołek do łaźni przez rabina krzeszowskiego ⁴⁰	18	—
Tym, co siedzą w szkole na święta ⁴¹	4	—
Na śledzie podczas sejmiku Jegomości panu gubernatorowi Kierkuckiemu Żydowi salarium	1 4	22 —
Przez Lejzora duchownego dla duchownych ⁴² miodu	4	—
Przez Michała starszego szpitalnego na podział na święta ⁴³ [dla ubo- gich	18	—
Ekspens u rabina wtenczas, kiedy miał kazanie, za gotowe pieniądze oprócz co się dało kwitki	6	—
Item Ichmościom panom gubernatorom podczas sejmiku	9	3
Za tarcice do szkoły ⁴⁴ Wielmożnemu Jegomości panu Niemierzycowi	90	—
Summa summarum	904 [złp] 24 [gr]	
	A[ntoni] Lubomirski [wojewoda lubelski]	

^a Nie odczytano jednej litery; ^b nie odczytano dwóch liter; ^c dopisano 30 złp, ale nie przekreślono 45, przypuszczalnie kontrolujący zmniejszył ekspens o 15 złp; ^d dopisano ciemniejszym atramentem i przekreślono 11 złp 20 gr; ^e podkreślono ciemniejszym atramentem i dopisano Liberowskiemu; ^f w tekście Manasowi.

⁴⁰ Wieś koło Leżajska nad Sanem. Obecność rabina w tejże wsi wskazuje na istnienie przykahalka.

⁴¹ W większych kahałach była opłacana grupa osób, która w bóżnicy studiowała m. in. Biblię. Zob. przyp. 30.

⁴² Za duchownych w kahałach uważano rabinów, ich pomocników oraz sędziów. W kahałach opatowskim znajdowało się 2-3 sędziów, J. Bursztyn, o.c., s. 20-22.

⁴³ We wrześniu i październiku przypadają święta żydowskie: Nowy Rok (hebr. *Rosh ha Szana*) obchodzony jest dwa dni; Sądny Dzień (hebr. *Jom Kipur*), w czasie którego obowiązuje całodobowy post, jest to dzień, w którym Żydzi mogą oczyścić się z grzechów i otrzymać odpuszczenie oraz Sukkot — zob. przyp. 38.

⁴⁴ Można sądzić, że sprawa dotyczy bóżnicy.

